

Çinarə Qəhrəmanova

ADİU

E-mail: chinara83@gmail.com

AĞAMUSA AXUNDOV YARADICILIĞINDA DƏRSLİKLƏRİN DİLİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: dil, dərslik, nöqsan, müşahidə, dialekt.

Keywords: language, textbook, shortage, observation, dialect

Ключевые слова: язык, учебник, недостатки, участвовать, диалект

Azərbaycan dövlətinin strateji maraq dairəsində olan sahələrdən biri də dərsləklərdir. Aydın məsələdir ki, dərsləklər bu günümüzün tələbləri ilə səsleşməsi, onların dili aydın, sadə, səlis, üslubi baxıman anlaşılıqlı, asan və təkmlil olmalıdır. Bu gün mətbuat səhələrinde özünə yer alan məqalələrdə, internet saytlarında, telekanallardakı müxtəlif verilişlərdə dönə-dönə vurğulanır ki, ana dili, ədəbiyyat, Azərbaycan dili fənləri ilə yanaşı, riyaziyyat, kimya, fizika, biologiya, tarix və s. dərsləklərdə də ciddi nöqsanlar müşahidə olunur. Dilçi mütəxəssislərimiz də həyəcan təbili çalaraq göstərirlər ki, uşaqlar dili təkəcə Azərbaycan dili dərsləklərindən deyil, demək olar ki, bütün dərsləklərdən öyrənirlər. Ona görə ki, istənilən bir dərsləkdən elmi bilgi dil vasitəsilə əldə edilir. Dil ilə ünsiyyət nə qədər asan, qayda-qanuna uyğun olarsa, bir o qədər uşaqlar tərəfindən informasiya ala və qavranıla bilər. Ancaq bu baxımdan orta məktəb dərsləklərinin dili ilbəil cילalanmalı, təkmlilləşməlidir. Bunun üçün yaxşı olar ki, hər bir dərsləyin dil və üslub baxımından, eləcə də qrammatik norma baxımından cिलalanmasına dilçilərdə cəlb olunsun. Yəni dilçilər bütün dərsləklərin yazılmasında dil və üslub redaktoru kimi mütləq iştirak etməlidirlər. Həm də bu iş müvafiq təşkilatlar tərəfindən nəzarət altında saxlanılmaqla tənzim olunmalıdır.

Uşaqlar daha çox kitaba – dərsləyə inanırlar. Ancaq dərsləklərdə gedən orfoqrafiya səhvləri, üslub xətalari bu inamı azaldır. Konkret olaraq dərsləkdən, mətbuat orqanlarından danışımağa dəyməz. Ona görə ki, bu hal kütləvilənib, qeyri-qanuni normaya çevrilibdir. Bu məziyyəti istənilən bir dərsləkdə müşahidə etməmək olmur. Vaxtilə nəşriyyatlarda peşəkar korrektorlar ordusu fəaliyyət göstərirdi. İndi isə belə korrektorları barmaqla göstərmək olar. Çap olunan kitabların böyük əksəriyyətinə müəlliflərin özləri korrektorluq edir, şərti olaraq korrektor kimi başqalarının adı yazılır. Müəllif öz yazdıqlarının korrektoru ola bilməz. Yaxşı olardı ki, nəşriyyatlar çap mərhələsindən qabaq fikirləşmişlər, götür-qoy etmişlər ki, onların korrektorları varmı?! Bir sözlə, hər bir nəşriyyatın peşəkar redaktoru, korrektoru olmalıdır və onlar öz vəzifələrini vicdanla yerinə yetirməlidirlər. Bizdə mətbuat tarixinin zənginliyi: Həsən bəy Zərdabinin «Əkinçi»si, İsmayıl bəy Qasıpıralının «Tərcümanı», Ünsüzadə qardaşlarının mətbuatı buna ən canlı nümunədir. Bu sahədə ənənəsi olan, dillər içərisində öz avtonomiyasını çoxdan alimin Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarına riayət etmək hər birimizin borcudur [2, s.82-83].

Türk dünyasının fəxr edə-edə öyündüyü və milli-elmi düşüncəsinə, ictimai təfəkkürünə, dərin məzmunlu mükəllimlərinə, dəqiq nitqinə, canlı dilinə, irəli sürdüyü orijinal və əhəmiyyətli ideyalara həmişə hörmət bəslənən, ondan gərəkli dərəcədə istifadə olunan akademik Ağamusa Axundovu da yuxarıda qeyd edilən mühüm məsələlər düşündürmüş və o da analitik düşüncəsi, güclü filoloji təfəkkür tərzii ilə dərslərimizin dili məsələsinə dair təkliflərini vermiş, maraqlı fikirlər söyləmişdir. Dərslərlərin dili ilə bağlı A.Axundovun dəyərli və dərin məzmunlu fikirləri müəllifin «Dil və cəmiyyət» seriyasından qələmə aldığı məqalələrində əks olunmuşdur. Məsələn, Ağamusa Axundov «Ana dil və təhsil» adlı məqaləsində dili müqəddəs bir mənəvi varlıq kimi yüksək qiymətləndirərək yazırdı ki, təhsildən irəli insan həyatı ilə bağlı olan bir şey varsa o, ana dilidir. Ana dili təhsildən də qabaq insan həyatına daxil olur və bütün ömrü boyu onun mənəvi tələblərini ödəyir. Ümumən dil kimi, ana dilinin də iki əsas vəzifəvi var: o, insanlara, birincisi, ünsiyyət, ikincisi, fikrin ifadə vasitəsi kimi xidmət göstərir. Dilçilik elmində bunlar dilin kommunikativ və ekspresiv vəzifələri adlanır. Lakin ana dilinin bir mühüm vəzifəsi də fəaliyyətdədir. İnsan dünyanı ana dili vasitəsilə dərk edir. Yəni dil, eyni zamanda idrak vasitəsi olmaq vəzifəsini də yerinə yetirir. Bütün bu deyilənlər dilin təhsillə nə qədər qırılmaz tellərlə bağlı olduğunu aydın göstərir. İnsana bütün ömrü boyu xidmət göstərən dil onun ən azı onillik (onbirillik) təhsil həyatının da ən mühüm vacib xidmətçisi olur [1, s.94].

Ana dilinin tədris prosesindəki roluna xüsusilə diqqət yetirən, ciddi elmi-nəzəri təhlillər aparan, həm dilimizin zənginliklərini, həm də problem və çətinliklərini peşəkar bir dilçi kimi aktuallaşdıran A.Axundov göstərir ki, ana dilinin təhsil prosesindəki rolu, əsasən, ibtidai siniflərlə daha çox bağlı olur. Təhsil dairəsi genişləndikcə və onun istiqaməti elmi biliyə doğru tuşlandıqca, dil artıq təhsilin bütünlükdə özündən çox, onun tərkib hissəsi olan tədris işinə xidmət göstərməyə başlayır, yəni o, elm, bilik əldə etmək üçün bir alətə çevrilir.

Dilin təhsil prosesindəki rolu, əslində tədris prosesi, mühazirə, izahetmə və s. ilə yanaşı, bəlkə daha artıq dərslərlərin dili ilə bağlı olur, ümumiyyətlə, bu çərçivədə fəaliyyət göstərir. Təbiidir ki, bunlar da, xüsusən dərslərlərin dili, öz növbəsində ana dili və təhsil, daha doğrusu, dil və təhsil probleminə aiddir [1, s.95].

Dilin qayda-qanunlarını pozmamaya, onun ruhuna xələl gətirməməyi, onun özünəməxsusluqlarını qorumağı tövsiyə və tələb edən A.Axundov güclü həyatı müşahidələri əsasında göstərir ki, övladı məktəbə qədəm qoyan gündən valideynlərin artan çətinliklərindən biri də dərslərlərin dili olur. Uşaqların cürbəcür suallarına cavab verməklə yanaşı, çeşidli dil xətalari üstündə baş sındırmaq, əlavə izahatlar vermək zəhmətini də onlar öz öhdələrinə götürməli olurlar. Vəziyyətin çətinliyindən olub ki, hələ 1976-cı ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Tədris nəşriyyatı, «Maarif», Azərbaycan EA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu və Respublika Terminologiya komitəsi ilə birlikdə dərslərlərin dili barədə xüsusi elmi-praktik müşavirə keçirmişdir. 1980-ci illərdə Respublika radiosu həmin məsələ, yəni dərslərlərin dili barədə silsilə verislər təşkil etmişdi.

Bu gün də radio və mətbuatda, cürbəcür yığıncaqlarda mütəxəssislərlə bir cərgədə mühəndislər də, həkimlər də, idarə işçiləri və fəhlələr də, ümumiyyətlə, ən müxtəlif peşə sahibləri yeri düşdükcə dərslərlərin dilində nəzərə çarpan nöq-

sanlar barədə öz tənqidi mülahizələrini söyləyirlər. Bu, dərsləklərin dilin tədrisi işi ilə, ümumiyyətlə, təhsillə nə qədər yaxından bağlı olduğunu göstərir [1, s.96].

Dərsləklərdə daha çox orfoqrafiya xətalərinə yol verildiyindən və dərsləklə müəlliflərinin məsuliyyətsizliyindən bəhs edən A.Axundov qeyd edir ki, dərsləklərimizin dilində nəzərə çarpan əsas nöqsanlardan biri, dilə gərəyincə diqqət yetirilməməsidir. Mətbuatda, çeşidli kütləvi nəşrlərin dilində olduğu kimi, dərsləklərin dilində də əsas olmayan bir sərbəstlik hökm sürür. Dərsləklərdə dil sanki nə isə ikinci dərəcəli bir şey sayılır. Dərsləklə hazırlayana elə bir fərq eləmir, necə yazsın, ya necə tərcümə eləsin: dovşan iki qulağa malikdir, yoxsa dovşanın iki qulağı var? Torağay yazılır, yoxsa turağay? Məhəllə yazılsın, yoxsa məhəl? Cisim yazılsın, yoxsa cism? Göstərilən üç sözlün səhv yazılışı 3-cü və 4-cü siniflərin «Təbiətşünaslıq» dərsləklərində gedib [1, s.96].

Müəllif dərsləklərimizdə terminlərin işlədilməsində də bağışlanılmaz, ciddi nöqsanlara yol verildiyini ürək ağrısı ilə dilə gətirir: «Dərsləklərimizdə terminlərin işlənilməsində də səmərəsiz bir sərbəstliklə qarşılaşırıq. Məsələn, ali məktəblərin biologiya fakültələrində «təbiətin qorunması» fənni tədris edilir. Həmin fənnə aid bir neçə dərs vəsaiti nəşr olunub: «Meşəçilik və Azərbaycanca təbiətin qorunması», «Bitki aləmi və onun qorunması», «Təbiətin qorunması». Di gəl, 4-cü sinfin «Təbiətşünaslıq» dərsləyinin hər yerində qorunma əvəzinə mühafizə sözü işlədilib: məs.: «suyun mühafizəsi», «yeraltı sərvətlərin mühafizəsi», «torpağın mühafizəsi» və s.

Ədəbi dilimizdəki rus dilindən nədr sözünün qarşılığı kimi «yerin təkisi» birləşməsindən istifadə olunur. Adı çəkilən dərsləklə «yeraltı sərvətlər» birləşməsinə üstünlük verilmişdir: «Oxrana nədr» – «yeraltı sərvətlərin mühafizəsi» (əslində olmalıdır: «yer təkisinin qorunması»)). [1, s.97].

Bəzi hallarda ədəbi dilə əslində düzgün olmayan qəlib əsasında daxil olan bəzi sözlər və birləşmələrinin ibtidai və orta məktəb dərsləklərinin dilində müşahidə edildiyini zəngin faktlar əsasında A.Axundov xarakterizə edir və kəskin şəkildə etirazını bildirir. Məsələn, alim dərsləklərin dilində «nə kimi» ifadəsinə diqqət yetirərək göstərir ki, «Təbiətşünaslıq» dərsləklərində onlara xüsusən çox rast gəlirik: «Onların nə kimi oxşar cəhətləri vardır?»; «Sizin yaşadığınız yerdə yeraltı sərvətlərin qorunması üçün nə kimi işlər görülür?»

Təəccüb eləməmək olmur? Dilimizdə həmin mənada ayrıca hansı sual əvəzliyi olduğu halda, belə süni ifadəyə nə ehtiyac? [1, s.97].

A.Axundov dərsləklərin dilində rus dilindən tərcümə edilən bir sıra cümlələrdə də nöqsanlara rast gəldiyindən bəhs edir. Düzdür, məqalədə bu qüsurların hamısı şərh edilmir, əslində bu tezis xarakteri daşıyır, sadəcə olaraq alim bu qüsurları nəzərə çatdırmaqla, digər belə nöqsanların da aradan qaldırılmasına ehtiyac olduğunu xatırladır və yazır ki, dərsləklərin dilində uyğun əşya və hadisələrin izahında, bir qayda olaraq, eyni leksik-modellərdən istifadə edilir. Rus dilindən dərsləklərdə daima qorunan bu xüsusiyyət onlardan bəzilərinin azərbaycancaya tərcüməsində, çox təəssüf ki, nəzərdə tutulmayıb. Məsələn, 4-cü sinfin «Təbiətşünaslıq» dərsləyinin ruscasında eyni qəbildən olan «Растения – обитатели суши», «Растения – обитатели водоемов», «животные – обитатели суши», «животные – обитатели водоемов» başlıqları həmin dərsləyin azərbaycancaya tərcüməsində belə gedib:

«Quruda yaşayan bitkilər», «Su hövzələrində bitən bitkilər», «Quruda yaşayan heyvanlar» («mündəricat»da «heyvanlar» əvəzinə «həşəratlar») və i.a.

Ümumiyyətlə, dərslıklərdə terminlərin və hətta adi sözlərin tərcüməsi üçün uyğun leksik vahidlərin seçilməsində qəribəliklər özünü göstərir. Məsələn, «Təbiətşünaslıq» dərsliyində rus dilindəki mənası hamıya məlum olan *камень* sözünün qarşılığı kimi *daş* əvəzinə *dağ* sözündən istifadə olunub. Rusca: «Разрушение каменных пород называют выветриванием» – azərbaycanca «Dağ süxurlarının təbii parçalanmasına aşınma deyilir».

Və yaxud: rusca: «Ученые-борцы за науку» cümləsi Azərbaycan dilinə belə tərcümə edilib: «Alimlər elm fədailəri olmuşlar». Kiçik bir cümlənin tərcüməsində bir neçə qeyri-dəqiqlik var. Birincisi, leksik cəhətdən, məlumdur ki, *бопец* sözünün Azərbaycan dilində nəql qarşılığı var: 1. mübariz; 2. pəhləvan (göstərilən cümlədə «mübariz» mənasında işlənilib). İkincisi, morfoloji cəhətdən, rusca cümlədə verilən hökm indiki zamana, Azərbaycan dilində isə nəqli keçmiş zamana aiddir. Sintaktik cəhətdən: Rusca cümlə kimi xəbərlə, Azərbaycan dilində isə feili xəbərlə cümləyə çevrilib. Əslində belə olmalı idi: Alimlər elm mübarizləridir.

Belə sərbəstlik tədris işinə kömək etmir, əksinə, tədris və təhsildə ana dili – özgə dili problemlərini ikincinin xeyrinə həll etmiş olur [1, s.98].

Dilin keşiyində dayanmaq sənətindən və peşəsindən asılı olmayaraq hər bir vətəndaşın müqəddəs borcudur. Dilin keşiyində dayanmaqla biz milli dəyərlərimizi, mədəniyyətimizi, tariximizi qorumuş oluruq. Ona görə ki, dil ən qiymətli mənavi varlığımız olub bizə milli kimliyimizi diqtə edir. Odur ki, dərsliklərin dilində qrammatik normalara biganəlik Ağamusa Axundov haqlı narazılığına səbəb olur və o, dərsliklərin dilinə biganə yanaşan müəlliflərə qarşı qətiyyətli və prinsipial mövqe nümayiş etdirir: «Dərslik dilinə biganəlik qrammatik normalar sahəsində də gözə dəyir. Məsələn, 1-ci sinfin «Əlifba» kitabında belə tapşırıqlar var: «Payızda meşənin görünüşünü təsvir edin». 2-ci sinfin kitabında «Qışda meşənin təsvir olunduğu parçanı tapıb oxuyun». Dilimizin sintaktik norması pozulduğundan «payızda» və «qışda» sözləri nəzərdə tutulan «meşə» sözünə yox, «təsvir etmək» və «tapıb oxumaq» sözlərinə aid olub. Belə çıxır ki, uşaqlar meşənin görünüşünü payızda təsvir edəcək, qışda isə meşənin təsvir olunduğu parçanı tapıb oxumalıdır. Dilin səlis olması tapşırığı yerinə yetirməyən uşaqlara əməlli-başlı «hüquqi təlimat verir» [1, s.98].

A.Axundovu yanğı ilə dindirən, onun dərsliklərin dili ilə bağlı olan hisslərini coşdurən məsələlərdən biri də ana dili ilə birbaşa bağlı olan ümumtəhsil məktəblələrinin Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərsliklərinin dilidir. Bu dərsliklərin dilinin başqa fənlərin dilindən kəskin surətdə fərqləndiyini, başqa dərsliklərdə dilin informativ səciyyə daşmasına və dil və ədəbiyyata aid dərsliklərin də həmin vəzifəni yerinə yetirməsində və onların şagird və tələblərin nitq mədəniyyətinin inkişafındakı rolunu geniş şəkildə şərh edən Ağamusa Axundov haqlı olaraq göstərir ki, Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərsliklərinin dilinə olan tələb başqa fənlərə olanlardan qat-qat artıq olmalıdır. Onlar şagirdlərə və tələbələrə elmi bilik verməklə bərabər, ana dilinin gözəlliyini, incilərini də öyrənməyə borcludurlar. Əlal-xüsusi da ədəbiyyat dərslikləri [1, s.99].

Alim mövcud Azərbaycan dili, xüsusən də ədəbiyyat dərsliyini müasir tələblərə gərəyincə cavab vermədiyinə, bu dərsləklərin dilində təkrarların, şablon ifadələrin nəzərə çarpdığına acı-acı təəssüflənir və yazır ki, VIII sinifdən başlayaraq, trafaret halını almış *arzu və istək, elm və məhəbbət, əzab və izzirab, qəm və kədər* və s. bu qəbildən olan sinonimlər yığımı bu bölmədən o bölməyə, bu şairin yaradıcılığından o şairin yaradıcılığına, bu sinifdən o sinfə keçir, şagirdləri də, tələbələri də sözcülyə alışıdır.

Dərsləklərin dilində artıq ənənəyə çevrilmiş belə təkrarlardan başqa, hər müəllifin özünəməxsus «orijinal» təkrarları da çoxdur. Məsələn, «şair öz qəhrəmanlarının sədaqət və məhəbbətini, kədər və şikayətlərini təsvir edərkən [2] söz sənətinin bütün imkanlarından məharətlə istifadə etməyə çalışmışdır».

XI sinfin «Ədəbiyyat» dərsliyində bir səhifədən də az olan mətndə 16 cümlədə *teatr* sözü 21 dəfə təkrar olunub. Özü də əksər hallarda *teatr tamaşası* söz birləşməsi şəklində.

Dərsləklərin dilində mətbuat dilimizdə olduğu kimi *məxsus* sözü yerində işlədilmir, *mənsub* sözü ilə çox vaxt qarışdırılır. Dərsləklə müəlliflərində Azərbaycan dili üçün səciyyəvi olmayan *rol, rol oynamaq* sözlərinə aludəçilik var [1, s.99-100].

Ümumiyyətlə, A.Axundovun «Dil və cəmiyyət» silsiləsindən qələmə aldığı «Ana dili: sosiolinqvistik düşüncələr» [3], «Azərbaycan dili: problemlər və vəzifələr» [4], «Azərbaycan dili: dünən, bu gün və sabah» [5], «Ana dili və təhsil» [6], «Nə qazanırıq, nə itiririk» [7] və s. məqalələrində konkret bir dilin nümunəsində tədris, təhsil prosesində dərsləklərin dilinin rolu, yeri və əhəmiyyəti barədə aydın təsəvvür yaradılır, dərsləklə müəlliflərinə doğru-düzgün yollar və istiqamətlər göstərilir.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Dil və ədəbiyyat, I cild, Bakı, 2003.
2. Xəlilov B. Dil, ədəbiyyat, mədəniyyət. Bakı, 2013
3. Axundov A. Ana dili: sosiolinqvistik düşüncələr. «Ədəbiyyat qəzeti», 14.07.2000-ci il.
4. Axundov A. Azərbaycan dili: problemlər və vəzifələr. «Ədəbiyyat qəzeti», 26.07.1991-ci il.
5. Axundov A. Azərbaycan dili: dünən, bu gün və sabah. «Dil və ədəbiyyat». Bakı, 2003.
6. Axundov A. Ana dili və təhsil. «Dil və ədəbiyyat», Bakı, 2003.
7. Axundov A. Nə qazanırıq, nə itiririk. «Kommunist» qəzeti. 24.10.1990.

Summary

Issues of language of textbooks in the creative activity of Aghamusa Akhundov

Aghamusa Axundov is one of the scientists who has exceptional services in the development of the Azerbaijani language. He struggled for the purity of our language during all of his creativity and the books, articles, his opinions and views related to the different problems of our language were greeted sympathetically by the readers. The prominent scientist observed regularly the language of the different textbooks, wrote articles about them and he really summoned the authors of the textbooks to carry out serious works on this field. The activity of the deceased academic on this field is analyzed in the article.

Резюме

Вопросы языка учебника в созидательной деятельности Агамусы Ахундова

Академик Агамуса Ахундов один из учёных, имеющих неоспоримые заслуги в развитии азербайджанского языкознания. В течение всей научной деятельности он страстно боролся за чистоту нашего языка, заслужив уважение читателей написанными им книгами, статьями, суждениями, гипотезами, связанными с различными проблемами языка. Выдающийся учёный также внимательно относился к языку учебников для общеобразовательных и высших учебных заведений, писал о них статьи, призывая авторов учебников в полном смысле слова строго относиться к этой работе. В статье сквозь призму исследования рассмотрена эта область деятельности академика.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. T.Əbdülhəsənov
ADİU-nun Azərbaycan dili kafedrasının
31.03.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayli protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 24.04.2017

